

INTERETNIKUS KONFLIKTUSOK
MAGYARORSZÁGON 1848–1849-BEN

HERMANN RÓBERT

ABSTRACT

In April 1848, the Hungarian political elite hoped that civil liberties granted in the April Laws and the abolition of serfdom will form a foundation that enables the peoples of Hungary to build the civic Hungary shoulder to shoulder. It was an illusion, but an understandable one. The ideal of the Hungarian liberals who came to power was a civilian nation-state with a single market and monolingual administration. Therefore it is understandable that the nationalities of the country came forward with their own independent claims and the government reacted indignantly.

The study reviews the history and nature of the conflicts between the Hungarians and the four major national movements. According to the findings, the Slovak movement due to its internal religious division and the effect of the abolition of serfdom could not demonstrate such power as the Croatian, Serbian and Romanian ones. Moreover, the Slovaks did not have such an armed base as the Military Frontier in case of Croatians, Serbians and Romanians. In case of the Romanian and Serbian movements, this conflict in many cases was connected with ethnic purging and war against civilian population.

Az 1847–1848. évi utolsó rendi országgyűlés résztvevői 1848 áprilisában, az áprilisi törvények elfogadása és uralkodói szentesítése, valamint a Batthyány-kormány hatalomra lépése után abban reménykedtek, hogy az áprilisi törvényekben az ország lakosságának egészére kiterjesztett polgári szabadságjogok, a népesség kilencven százalékát érintő jobbágyfelszabadítás olyan alapot fog képezni, amelyen Magyarország népei egymással vállvetve építhetik fel a polgári Magyarországot. Illúzió volt ez, de érthető illúzió. A hatalomra került magyar liberálisok ideálja a polgári nemzet-állam volt, egységes piaccal és egyenlő közigazgatással. Ezért hát érthető, hogy amikor 1848 tavaszán az ország nemzetiségei is önálló követelésekkel léptek fel, a kormányzat ingerülten reagált.

A SZLOVÁK MOZGALOM – AZ ELMARADT ETNIKAI KONFLIKTUS

A leggyengébb, s rendőri eszközökkel is kezelhető mozgalomnak a szlovák bizonyult. A jobbágyfelszabadítás a szlovák parasztság többségét kielégítette, a nemesség hungarus-identitása erősebb volt, mint Jozef Miloslav Hurban, L'udevit Štúr és Michal Miloslav Hodža szónoklatainak hatása. A szlovák lakosság tekintélyes részét katolikusok alkották, s a nagyjából evangélikus lelkészek vezette mozgalomnak nem sok esélye volt a vallási identitását a nemzetinél többre tartó szepességi szlovák lakosság között. E mozgalom vezetői május 10–11-i liptószentmiklósi gyűlésükön nemzeti egyenjogúságot, önálló nemzeti gyűlést és arányos országgyűlési képviseletet, s emellett a korábbi földesúri túlkapások orvoslását, a majorsági jobbágyok felszabadítását és a földesúri regálejogok (kocsmáltatás, mészárszék, szeszfőzés) eltörlését követelték. A Batthyány-kormány azonban nemsokára elrendelte e tanácskozás résztvevőinek letartóztatását, s azok kénytelenek voltak külföldre menekülni. Szeptember végén a Szlovák Nemzeti Tanács által osztrák pénzen szervezett légió betört Észak-Magyarországra, de rövidesen kiszorították onnan. Decemberben a Tanács vezetői már a császári-királyi hadsereghez csatlakozva próbálták meg felkelésre bírni a szlovák lakosságot, azonban komolyabb sikert ekkor sem arattak. A szlovák légió létszáma nem haladta meg az ezer főt, ugyanakkor a magyar honvédseregben egyes becslések szerint legalább 20 000 szlovák katona harcolt – igaz, többnyire nem önkéntesként.¹

Ebben a térségben – noha a magyar kormányzatban és a közvéleményben az 1831. évi felvidéki parasztfelkelés miatt voltak ilyen irányú aggodalmak – jelentősebb etnikai összecsapásra a szabadságharc végéig nem került sor. Vannak szórványos említések arról, hogy 1849 februárjában a főleg szlovákok lakta Sáros megye területén a parasztok megtámadtak egyes magyar járőröket, de itt nem annyira etnikai jellegű konfliktusról, sokkal inkább a császárhű (szlovák) parasztságnak az önálló magyar állam autoritását képviselő haderő elleni akciójáról volt szó. A felvidéki magyar kormánybiztosok többsége ugyan panaszkodott a szlovák népesség egy részének

a magyar ügy iránti közönyössége vagy ellenséges magatartása miatt, de ez az ellenséges hozzáállás ritkán alakult át tényleges szembeszállássá. Így például 1849. március közepén a Nyitra megye területén működő Simonyi-szabadcsapatot Velkapola községben a helyiek ugrasztották szét, s a csapat szétszóródott tagjainak többségét is a környékbeli szlovák lakosság fogta el, és adta át a cs. kir. csapatoknak.²

A HORVÁT–MAGYAR KONFLIKTUS³

Sokkal erőteljesebbnek bizonyultak a másik három nemzetiség, a horvát, a szerb és a román mozgalmak. E mozgalmak közös jellemzője volt, hogy – eltérően a szlováktól – igen komoly fegyveres bázissal is rendelkeztek. A XVIII. században az ország déli és keleti végein létrehozott katonai Határőrvidék lakosságát többségében horvátok, szerbek és románok alkották, s az áprilisi törvények után is – kompromisszumos megoldásként – Bécsből kormányozták. E határőrlakosság olyan komoly fegyveres erőt jelentett, amely sikerrel képviselhette e nemzetiségek követeléseit. A határőrezredek vezetői viszont megbízható, az uralkodó és a birodalom egysége iránt elkötelezett személyek voltak, akik kitűnően ki tudták használni e paraszti lakosságnak a „jó császárhoz” fűződő illúzióit.

A három helyett azonban csak két nemzetiségről beszélhetünk, hiszen a horvátokat a magyar országgyűlés is önálló nemzetnek tekintette. A horvát liberálisok lényeges követelése volt Horvátország, Szlavónia, Dalmácia és a Magyar Tengermellék, illetve a horvát és szlavón határőrvidék Háromegy Királyságként történő egyesítése, valamint a magyar hatóságokkal horvátul történő érintkezés joga. A horvát–magyar nemzeti konfliktus már 1848 előtt is többször eljutott az egyelőre csak megyegyűlésekre korlátozott tettelegességig, s a horvát nemzeti mozgalom újdonsült vezetője, a március 23-án horvát bánná kinevezett báró Josip Jellačić tudta, hogyan terelje az ország közvéleményét a horvát–magyar fegyveres konfliktus elfogadása felé. Jellačić a bécsi udvari körök embere volt, aki elsősorban cs. kir. tisztnek tekintette magát, s csak másodsorban horvát hazafinak. Zágrábba érkezése után megszakított minden kapcsolatot Magyarország és Horvátország között. A jobbágyfelszabadítást saját hatáskörében hirdette ki, s úgy tett, mintha az 1848. áprilisi törvények nem lennének érvényesek. A magyar kormány tárgyalási ajánlataira nem válaszolt, s amikor az uralkodó magyar követelésre felfüggesztette őt báni tisztből, Jellačić az uralkodói kéziratot is félredobta, mondván, hogy az nem lehet őfelsége műve, vagy ha igen, úgy kényszerítették ki tőle. Hiába ajánlotta fel a magyar kormány Horvátország számára a pusztá perszonális uniót, sőt az elszakadást is, Jellačić a Monarchia megmentőjének szerepében tetszelegve ugyanazt követelte, mint Bécs: az önálló magyar pénz-, had- és kereskedelemügyi feladását.

Az államjogi konfliktusból fegyveres összecsapás lett; Jellačić csapatai 1848. szeptember 11-én átlépték a Drávát, és megtámadták a Magyar Királyságot. A horvát

haderőre – főleg a seregbe beosztott népfelkelő alakulatok miatt – maguk a tisztek is sokat panaszkodtak. „A velünk jövő szerezsánok és a felső határvidék mezei osztályai rettentő garázdálkodást visznek véghez. A bán ugyan halált rendelt minden rablásra, de hasztalan, – ők csapatonként hajtják táborunkba a lábasjóságot. Amit meg nem foghatnak, lelövik. A szőlőhegyeket ellepik, és nemcsak leszüretelik, hanem több évekre el is pusztítják” – írta egy horvát tiszt levelében.⁴ Egy korabeli levél megdöbbentő képet fest a Nagykanizsa környéki pusztításokról: „Mi kanizsaiak a bán rabló csoportjainak kezei közt, minekutána ők a magyar honnak azon részét, melyen keresztül vezették táborokat, fegyverrel lett elfoglalását és önuralmazását kijelentették, a legféktelenebb erőszaknak kitéve pusztítottunk vagyonainkban, marháinkban, házaink, pincéink, személyeink kiraboltattunk. Szőlőhegyeink, kukoricatermékeink ellenség módjára felfalatnak annyira, hogy ama csordanépnék két tisztjei, akik alatt ma itt tanyáz mintegy 10 ezeres török határszéli likaner [az 1., likai határőrezred 3. zászlóalja] és más többféle népfaj, sem képesek zabolázni”.⁵ A Kossuth Hirlapja tudósítása szerint a horvátok Nagykanizsán „temérdek károkat tettek, a szobákat, konyhákat, pincéket, kamrákat feltörték s kirabolták, egy kovácsot ki nekik szénát adni vonakodott, agyon löttek, a mezőn a kukoricát tönkre tették, levagdalták, éjjel számosan elmentek a szőlőkbe, s ott a pincéket feltörték, a bort részint kő, faedényekben, börtömlőkben elhordták, részint eleregették, a szőlőhegyet lerombolták. A nagykanizsai kárt legkevesebb 10-12 ezer forintra számíthatni. A rémült nép becsukta házait, boltjait, s úgy nézte sáppudva a házára törő rablókat, de ellenök szólni egynek sem volt bátorsága”.⁶

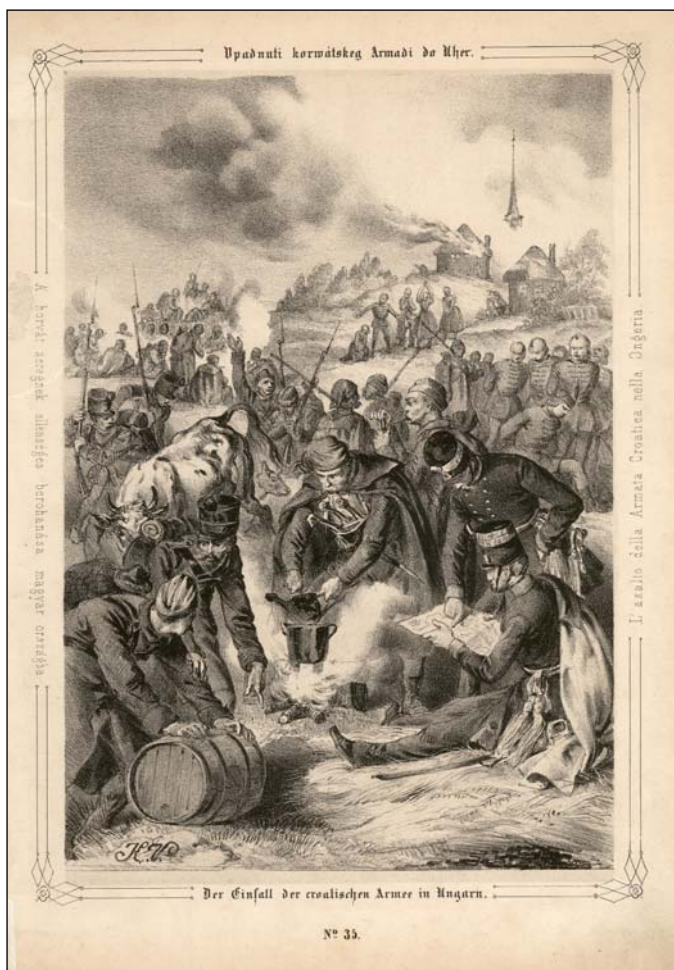
A kihágások – amelyek miatt maguk a horvát hadsereg tisztjei is rendszeresen panaszkodtak – aztán kihívták a lakosság spontán bosszúját. „A sok gazságért aztán a kanizsaiak, ha szőlőkben, mezőn egyet elfogtak, agyoncsapták és rögtön el is ásták. A kis kocsmákban többet agyonvertek. Kiskanizsán túl az erdőben az arra visszafelé menők közül is sokat agyonlöttek – írja Cser József. – Viharos és nehéz napok voltak ezek. Kijutott a rosszból mindenkinek.”⁷ A szeptember 17-ről 18-ára virradó éjszaka nyolc fosztogató horvát katonát vertek agyon a kanizsai szőlőhegyeken.⁸ A Közlöny egyik muraközi tudósítója, Láposy Géza Márton lelkész szeptember 19-i tudósítása szerint Nagykanizsán a „rablók” megadták a károkozás árát, „mert a nép fölkelvén, sötét éjjelen a csoportot megtámadá, és valami 100 illírt agyonvert”.⁹

Nagykanizsa 1848. október 3-i felszabadítását követően, egy fél század horvát határőr (50-70 fő) október 4-én reggel 5 óra tájban visszaérkezett Kiskanizsára. Valószínűleg eltévedtek az éjszaka folyamán, s ezért tértek vissza a településre. Itt a helybeliek megrohanták és lefegyverezték a határőröket, majd – a horvátok korábbi fosztogatásai miatt – többségüket lemészárolták. A Kanizsáról a csatazajra kiindult vasi nemzetőrök már csak az összeütközés után érkeztek Kiskanizsára. Állítólag csak hárman (más forrás szerint négyen) maradtak életben.¹⁰

Ugyanilyen súlyos volt az az atrocitás, amire 1848. október 12-én Kőszegen került sor. Miután a Kuzman Todorović vezérőrnagy vezette horvát hadoszlop október 11-én Kőszeg határán átvonulva, Stájerország területére lépett, az őket üldöző magyar reguláris katonaság, mozgósított nemzetőrség és népfelkelés erői már nem tudták beérni azt. Október 12-én először a Szombathely környéki fölkelő tábor érkezett meg, öt órával Todorović elvonulása után, reggel 6 órakor Kőszegre. A Zichy Hermann őrnagy által útközben összeszedett (más forrás szerint a kőszegi nemzetőrök által behozott) 42 horvát foglyot a kőszegi börtönben helyezték el, azonban „*a dühögő népek ellentállani nem lehetvén, agyonverettek*”, s egy a foglyok védelmére kelő nemzetőrt is meggyilkoltak, egy másikat pedig félholtra vertek. Az agyonvert foglyokat levetkőztették és kirabolták, majd a városháza udvarán álló, gyolccsal, lepedőkkel, tépéssel és pólyával megrakott szekeret is magukkal vitték, s azzal fenyegetőztek, hogy felgyújtják a várost. A népfelkelők ezután Nagy Károly polgármestert és Preuszler Antal nemzetőr őrnagyot keresték halálra, akik kénytelenek voltak elmenekülni. Rövidesen megérkezett Vidos József nemzetőrökből álló tábora is. Vidos 12 huszár élén, holttesteken keresztül ugratott be a városháza kapuja alá, ahonnan „*a bősziült népet, mely már most az egész várost megsemmisítéssel fenyegette*”, eloszlatta.¹¹ Így az életben maradt 32 fogoly életét sikerült megóvni.¹² A rendet végül is délután 4 órára a beérkező sorkatonaság állította helyre.¹³ Ennek ellenére még másnap is érte támadás a foglyokat, azonban ezúttal csak némi fehérneműjük és pénzük bánta a támadást.¹⁴

A foglyok legyilkolása másutt is általános jelenség volt. Különösen a horvátok által feldúlt falvak lakói és a késve érkező népfelkelők jártak élen ebben. Peresznyén állítólag 30 foglyot öltek meg.¹⁵ Frankó község malmában október 13-án három horvátal végeztek a helyiek.¹⁶ A foglyok elleni indulatok miatt Niczky Sándor Sopron megyei kormánybiztos a behozottakat Fraknó várába vitette. „*A nép ellenek nagyon fel van ingerülve, amit nem csodálok, mert csak a török lehet rosszabb náloknál, minden tekintetben lábbal tapodták az emberi érzetet, s mint vad marhák viselték magokat.*” Nemcsak az ingóságokat vitték el, „*de még az ajtókon a vasrekeszt is kifeszítették, ahol csak idejük volt reá, amely marhát el nem vihettek, agyonlődözték és otthagyták.*” Niczky azonnal megkezdte a károk összeírását, s megkérdezte az OHB-t, ígérhet-e állami segílyt a károsultaknak?¹⁷ Vidos szerint az átvonuló sereg nemcsak rabolt, hanem „*erőszakos nőszeplősítést is követett el, – miért is alig lehet visszatartóztatni a népet, hogy a fegyvertelen foglyokon véres bosszút ne vegyen.*”¹⁸

A cs. kir. hatóságok 1848 decembere után kivizsgálták a történeteket, s 1849. március 20-án Sopronban kivégeztek négy földművest, akik a frankói malomban október 13-án megölték három horvátot.¹⁹ 1850. január 11-én Kőszegen végeztek ki nyolc olyan személyt, akiket azzal vádoltak, hogy 1848. október 12-én részt vettek a kőszegi börtönben őrzött horvát hadifoglyok legyilkolásában.²⁰

1. kép: A horvát hadsereg betörése Magyarországra
(forrás: a szerző tulajdona)

Tekinthető-e mindez etnikai konfliktusnak? Noha az áldozatok mind Kőszegen, mind Kiskanizsán horvátok voltak, az elkövetők pedig magyarok és németek, a történeteket inkább a háborús pszichózis, a (horvát) hadsereg által elkövetett atrocitások által kiváltott spontán bosszúreakció, nem pedig a másik etnikum iránti gyűlölet magyarázza. Egy rablásokat, dúlásokat, erőszakos cselekményeket elkövető haderő egyesével kóborló – vagy kis létszámú csapatokat alkotó – tagjai mindig ki vannak téve a polgári lakosság ilyenén akcióinak, főleg, ha az elkövetők maguk is közvetlen károsultak.

A SZERB–MAGYAR KONFLIKTUS

A kardcsörtetéstől a fegyveres küzdelemig – ki a felelős?

A szerb nemzeti mozgalomnak 1848 tavaszán még több központja volt. A budapesti szerbek képviselői petíciójukban kijelentették, hogy *„elismerik a magyar nemzetiséget és a magyar nyelv diplomáciai méltóságát Magyarországon; de óhajtják, hogy az ő nemzetiségük is elismertessék, valamint nyelvük szabad használata összes ügyekben és tanácskozásaikban törvényileg biztosíttassék”*. Szintén kérték, hogy évenként nemzetgyűlést (kongresszust) tarthassanak, s onnan kívánásaikat egyenesen az uralkodóhoz terjeszthessék fel. A petíció egyes kitételei joggal aggasztották a magyar közvéleményt. Ezért a budapesti szerbek közleményben jelentették ki, hogy nem szándékuk elszakadni Magyarországtól, s a nemzetgyűlés alatt egyházi kongresszusukat értik.²¹

Az újvidéki szerb hitközség március 27-i gyűlésén megjelent Matija Ban, Szerbia fejedelmének és kormányának emisszáriusa. Ban szerint *„másról sem beszéltek Újvidéken, mint Ausztriáról, a nemzetiségről, a horvátok patriotizmusáról, Szerbiáról és a magyarok elleni ellenszenvről. Általánosan hiszik, hogy a szerbek és a horvátok a magyarokkal harcra fognak elegyedni. A népgyűlésen egyhangúlag elhatározták, hogy a pontokba foglalt követeléseiket vériükkel is készek megvédeni”*.²² A gyűlésen elfogadott petíció azonban nem tükrözte ezt a hangulatot. Követelte a szerbek nemzetként történő elismerését és a határőrvidéki feudális viszonyok felszámolását. Ugyanakkor, a magyarokat megnyugtató, kihagyta a petícióból azt a – pestiben szereplő – passzust, hogy kívánásaikat egyenesen az uralkodóhoz terjeszthessék fel. Sőt azt a reményüket fejezték ki, hogy *„dicsőségesen országló fejedelmünk kegyelme és az őszinte hazai kormány és törvényhozó test nagylelkűletei [sic!]”* teljesítik kívánásaikat.²³

A petíciót küldöttség vitte Pozsonyba, a magyar országgyűlés székhelyére. Batthyány Lajos miniszterelnök és István nádor ezen a napon Bécsben volt, a küldöttek tehát Kossuth Lajos kijelölt pénzügyminisztert keresték fel. Kossuth megígérte, hogy kérvényüket az országgyűlésnek be fogja mutatni. Az alsótábla ülésén Kossuth bejelentette a küldöttség érkezését, majd kérte, hogy a követek hallgassák meg az általa hozott petíciót. Ehhez a követek hozzá is járultak. Ezt követően Aleksandar Kostić elmondta: örömmel értesültek arról, hogy kívánásaik egy részét már teljesítették, de fel szeretné olvasni a petíció többi pontjait is azzal a kéréssel, hogy *„méltóztassanak minket testvéri karjaik közé, mint ugyanegy hon fiait fogadni; mi pedig szent ígéretet teszünk, hogy mi szerbek ezentúl csak egyedül Magyarorszáért és csak a magyarokért élni és halni fogunk”*. A beszédet nagy éljenzés fogadta. *„Valódi értelme pedig a szabadságnak az – mondta válaszában Kossuth –, hogy nem kasztokat, nem privilégiumokat, hanem a honnak lakosait összesen ismerve, azok nyelv- és valláskülönbség nélkül részesíttessenek a közszabadság közáldásában.”* Ez az udvarias formula azt jelentette,

hogy a szerbek nem számíthatnak nemzetként való elismerésükre. Ugyanakkor elismerte a nemzetiségek jogát nyelvüknek saját belügyeikben, egyházi életükben való használatára. Kossuth szerint a szerbek kérései kétféleképpen teljesíthetők: egyrészt a szerbekre vonatkozó korábbi, ám eddig figyelembe nem vett törvények életbeléptetésével; másrészt azzal, hogy a kormány figyelembe fogja venni a szerb egyházi gyűlések indítványait, illetve, hogy az összehívandó népképviselői országgyűlés intézkedni fog kívánságaikkal kapcsolatban. A szerbek országgyűlési képviselőre vonatkozó kívánságról úgy vélte, hogy a népképviselői országgyűlésről alkotott törvény a nyelv- és valláskülönbségre való tekintet nélkül rendezte ezt a kérdést. Kossuth szerint *„e tekintetben már többé Magyarországon panasza senkinek nem lehet, legalább az elvre nézve nem, hanem csak annyiban lehet panasz, ha a felosztás itt vagy amott hiányos”*. Elismerte, hogy a szerbek kérelme a határőrvidékkel kapcsolatban olyan jogos, *„melynek teljesülni kell”*. Utalt azonban a nehézségekre. (A magyar kormány megalakításáról folyó bécsi tárgyalások egyik sarkalatos pontja volt a határőrvidék státusáról folytatott alku. Az udvar ugyanis meg akarta akadályozni, hogy a határőrvidék katonai szervezetén a közeljövőben bármilyen változás történjen. Ezt a kívánságot végül a magyar fél is kénytelen volt elfogadni.) Végül kérte az országgyűlést, hogy a petíciót a fentiek értelmében utasítsa a minisztériumhoz. Ezt követően Kostić megköszönte petíciójuk fogadtatását.²⁴

Másnap a szerb küldöttség tagjai felkeresték Batthyány Lajos miniszterelnököt, aki barátságosan fogadta őket: *„legyenek türelemmel, a szabadság fája a szerbeknek is megtermi gyümölcseit”* – mondta. A küldöttek tisztelegtek a nádornál is. Stratimirović azt kérte, hogy állítsák vissza a szerbek régi privilégiumait, de a nádor csak mosolygott. Hiszen a szentesítés alatt lévő törvények mindenfajta privilégium megszüntetését tartalmazták. A nádor válasza is azonos volt Kossuthéval és Batthyányéval: *„Az Önök gyűlése rövidesen megnyitattik, válasszák ide legkiválóbb egyéneiket és ezen gyűlésen állítsák össze óhajaikat. Legyenek meggyőződve, hogy az országgyűlés ilyen kiváló és nagyszámú nép, mint a szerb, óhajait teljesíteni fogja”*.

A küldöttség ezután még egyszer felkereste Kossuthot. A küldöttek egyike, Jovan Polit elmondta, hogy a szerbek számára sértő a rác elnevezés, mire Kossuth azt mondta: *„tehát uraim, mai naptól fogva Önök szerbeknek neveztetnek”*. Ezt követően Stratimirović megint a szerb nemzetről és jogairól kezdett beszélni. Kossuth közbevágott: *„Magyarországon csak egy nemzet van, a magyar, a többiek csak más nyelven beszélő néptörzsek”*. Ha a szerbeket nemzetnek ismerné el, külön kormányt is követelhetnének maguknak. Erre az egyik küldött megjegyezte, hogy lehet egy nemzetnek több kormánya, mint Németországban, s több nemzetnek egy. Kossuth erre kifejtette, hogy a szerbek autonómiát kaptak vallási és iskolai ügyekben, nemzeti nyelvük szabad fejlődésére pedig ott van a sajtószabadság és az egyesületi jog. Ezért reméli, hogy őszinte hűséget fognak tanúsítani a haza iránt. Stratimirović erre

kijelentette, hogy „a szerb igenis nemzet, és a maga jogait, ha kell, minden eszközzel meg is tudja védeni”. Ha Pozsonyban megtagadják követeléseik teljesítését, akkor azt másutt fogják keresni. Kossuth erre állítólag így válaszolt: „Ezek egy felségáruló szavai, és itt csak a kard dönthet”. Más forrás szerint így válaszolt: „Akkor a kard fog dönteni közöttünk”. Mire Stratimirović kijelentette: „Nos, kegyelmes uram, ha ön háborút akar, meg is kapja”. Más forrás szerint: „A szerb sohasem volt erre gyáva”.

Kossuth a későbbiekben tagadta, hogy ez az epizód lezajlott volna: „Ez az egész magánértekezlet mese. Soha életemben nem beszéltem Stratimirovićcsal 1865-ig” – írta. Vajon megtörtént-e ez az eset, s ha igen, felelős-e Kossuth a szerb–magyar viszony elmérgesedéséért? A források száma látszólag jelentős, ám megrostálásuk után kevés marad belőlük.²⁵

Az eset általunk ismert első említése 1848. október 29-ről származik. Pavle Popovic, a tomaseváci szerb tábor egyik csapatparancsnoka levélben sorolta fel a szerbek sérelmeit a magyar táborban tartózkodó egykori iskolatársának, Hankovics Györgynek: „Kossuth úr azoknak, akik a szerb nemzetbeli ország lakosainak nevében a petíciókat személyesen előterjesztették, azt válaszolt[a], hogy ha a szerbek nemzetiségüket követelnek és attól el nem állnak, azt a kard fogja eldönteni”. Ez az említés azonban szintén nem szemtanútól származik. Elképzelhető tehát, hogy az egész eset emlegetése csak propagandisztikus okokat, a felelősségnek a magyar félre háritását szolgálta.²⁶

Ellene szól ennek az a tény, hogy a pozsonyi eset után öt nappal, április 14-én, a karlócai gyűlésen összegyűlt délvidéki szerbek követeléseik között megjelent az önálló Szerb Vajdaság létrehozásának igénye. Csakhogy egyáltalán nem biztos, hogy ennek a gyűlésnek a határozatait a pozsonyi incidens befolyásolta. Annál is inkább, mert e követelés már a szerb küldöttség pozsonyi útja során tartott határőrvidéki szerb gyűlések egyikén-másikán is megfogalmazódott.

Kételyeinket pedig tovább növeli az a tény, hogy április végén Stratimirović felhívást intézett a szerb lakossághoz az Újvidékre összehívandó újabb nemzeti gyűlésre megválasztandó követekkel kapcsolatban, s ebben – Kossuth április 8-án elmondott szavaihoz hasonlóan – arra szólította fel „drága szerb testvéreit”, hogy a gyűlésre méltó férfiakat válasszanak. Emellett tett ugyan néhány célzást arra, hogy a gyűlés által hozandó határozatokat akár fegyverrel is meg kellene védeni, de arra is figyelmeztette testvéreit, hogy „az összes nyugtalan erőket a közjó érdekében felhasználni, – ezen nagy és súlyos feladat a jövő nemzeti gyűlésre hárul”. Tudatosítani akarta azt is, hogy „ahol a törvény és rend megszűnik, ott csak a gonosztevők aratnak és minden jó elveszik”.²⁷ Ez pedig azt jelentette, hogy a fegyveres harcot Stratimirović csak végső megoldásnak tekintette.

Tehát vagy nem vette komolyan a Kossuth által április 9-én mondottakat, vagy pedig az egész incidens nagyobbrészt a képzelet szüleménye volt. Akár megtörtént a nevezetes szóváltás, akár nem, Kossuth nem tehető felelőssé a magyar–szerb

viszony elmérgesedéséért. Hiszen a beszélgetés alkalmával Kossuth még nem volt kinevezett miniszter, s a kormány politikájáról különben sem tőle, hanem a jóval udvariasabb választ adó Batthyánytól kellett tájékozódniuk a szerb küldöttség tagjainak. A szerbek sértődésére annál kevesebb ok volt, mert az alsótábla meghallgatta kívánságaikat, s az adott helyzetben valóban nem tehetett többet, mint hogy a király által kinevezendő kormányhoz utasította azokat. Kossuth cáfolatának hitelességét persze jelentősen gyengíti, hogy nem csupán az ominózus szavakat, hanem az egész beszélgetést letagadta. Ebben azonban aligha kell többet látnunk, mint azt a törekvést, hogy a magyar–szerb konfliktus fegyveressé válásának felelősségét igyekezzon eltávoztatni magától.

A FEGYVERES ÖSSZECSAPÁS²⁸

A május 13–15-i karlócai szerb nemzeti gyűlésen immár fegyverkezésre szólították fel a szerb lakosságot. A konfliktus elmérgesedésébe az is belejátszott, hogy a török protektorátus alatt álló félfüggetlen Szerbiából ezrével érkeztek a szervianus önkéntesek magyarországi testvéreik megsegítésére. Részvételük döntő befolyással volt a karlócai gyűlés hangulatára, s arra is, hogy a június közepétől megkezdődő fegyveres küzdelem népiirtó kegyetlenséggel folyt. A szervianusok és határőrök erődített táborokat hoztak létre, s ezekből kicsapva megtámadták a Bácska és a Bánság védtelen német, román és magyar településeit, s részben elűzték, részben meghódoltatták lakosságukat. Foglyaikat gyakran válogatott kínzások közepette ölték meg, ami a balkáni hadviselés módszereitől nem volt idegen, de Magyarországon már vagy másfél évszázada nem volt megszokott és elfogadott. A magyar hírlapi tudósítások, visszaemlékezések, naplók tucatjai számolnak be a védtelen falvak, a magányosan vagy kisebb csoportokban úton lévő polgári lakosok elleni támadásokról.

Az első etnikai tisztogatásokra már a fegyveres küzdelem kezdetét jelentő 1848. június 12-i karlócai ütközet után egy hónappal, a szerb felkelés jelképévé vált szenttamási erődített tábor első magyar „*ostroma*” idején, illetve azt követően, július 14. és 17. között sor került, amikor a szerbek legyilkolták a szenttamási magyarság nagy részét, illetve a Szenttamás közelében lévő Földvár település polgári lakosságát.²⁹ Kevésbé volt véres, de az ott élők számára szintén traumatikus élményt jelentett augusztus 29–30-án Temerin és Járek községek feldúlása és felégetése, illetve az ott lévő polgári lakosság elűzése.³⁰

A térségben állomásozó cs. kir. katonaság egyrészt túlzottan kis létszámú volt, másrészt vezetői sem igazán törekedtek e felkelés felszámolására. A problémákat növelte, hogy a fölkelők között több száz, majd több ezer reguláris határőr is szolgált, s a hadsereg egységén örökődő parancsnokok nem szívesen adtak ki tűzparancsot a volt bajtársak ellen. Amikor szeptember végére nagyjából sikerült lokalizálni a felkelést, a katonai ellenforradalom kibontakozása borította fel az erőviszonyokat.

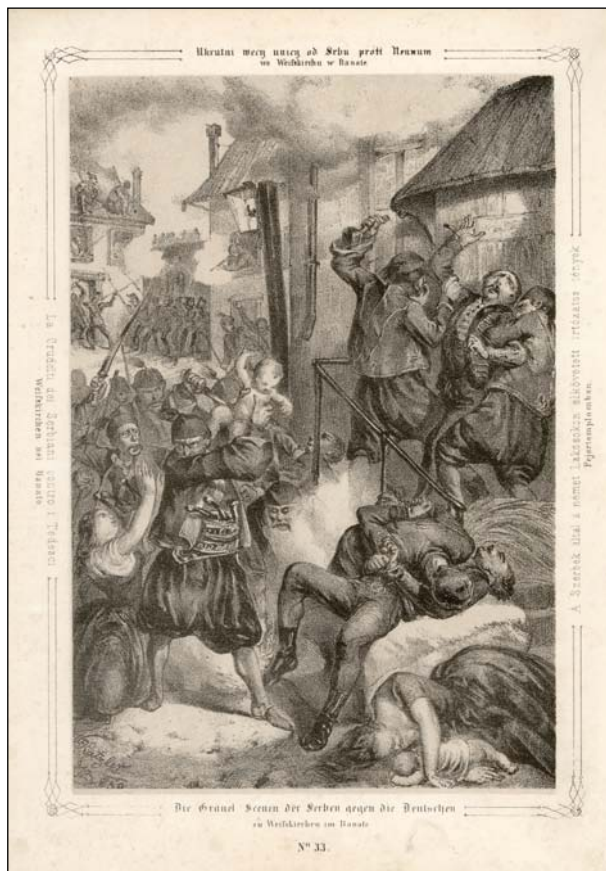
Miután a térségben egyszerre folyt reguláris erők közötti „szabályos”, illetve irreguláris erők közötti „népi”, gerillaháború, nehéz volt megkülönböztetni a békés polgári lakost a szerb gerillától. Emellett a vegyes lakosságú településeken az ottani szerb lakosság gyakran ténylegesen is együttműködött a támadó szerb csapatokkal, amit aztán az ott lévő magyar csapatok adandó alkalommal meg is toroltak. A szerb táborok bevétele alkalmával a magyar csapatok sem mindig voltak tekintettel a kezükre kerülők nemére vagy korára. Így például a strázsai szerb tábor 1848. november 9-i bevétele alkalmával a 9. honvédszászlóalj egyik tisztjének parancsára több hadifogságba esett szerb határőrt agyonlőttek, egy hatvan főből álló felkelőcsapatot bezártak egy csűrbe, és rájuk gyújtották, a menekülni próbálókat agyonlőtték. A támadásban részt vevő székely határőrök és a 9. honvédszászlóalj katonáinak egy része a Karas folyó felé menekülő szerb nőket és gyerekeket szuronnal lökdöste a vízbe.³¹

A hadviselés karakterét jól mutatja a december 14–15-i jarkováci ütközet. A tomasováci szerb tábor elleni kombinált támadásban részt vevő, Damjanich János ezredes vezette hadoszlop fagyos időben, 1848. december 14-én érkezett a szerbek által lakott Jarkovára.

A lakosság barátságosan fogadta a honvédeket, s Leiningen-Westerburg Károly őrnagy már arra gondolt, hogy milyen igazságtalanok, amikor bizalmatlanok a szerbekkel szemben. Ám ezen a napon keservesen kellett megtapasztalnia, „*hogy a rác akkor a legbarátságosabb, amikor áruláson jár az esze*”.³² Feltűnő volt, hogy a lakosság különösen borral látta el bőkezűen a honvédeket. Damjanich megparancsolta, hogy a századok ne a házakban, hanem a szabadban, századosuk szállása előtt táborozzanak le.

Stevan Supljikać, a szerb csapatok főparancsnoka a károlyfalvi és alibunári vereségek után felismerte, hogy a magyarok célja a tomasováci tábor két irányból történő megtámadása. Ezért utasította Stevan Knićanint, hogy ürítse ki Tomasevácot, s csapataival vonuljon Szamosra. Maga Supljikać Újfalunál gyűjtötte össze a Károlyfalváról és Alibunárról kiűzött csapatokat, illetve a pancsovai helyőrség egy részét. Az egyesült haderő kb. 10 000 főt és 20 löveget számlált; Damjanichnak 19 gyalogszázada (azaz három erős zászlóalja), 4 lovasszázada, valamint az Alibunáron és Károlyfalván zsákmányoltakkal együtt is legfeljebb 14–16 lövege lehetett. Supljikać terve az volt, hogy egy éjjeli rajtaütéssel megsemmisíti Damjanich hadoszlopát, s ebben számíthatott a helyi lakosság közreműködésére is.

A támadás hajnali 3 és fél 4 között történt. A szerbek a faluba űzték a magyar előőrsoket, közben a lakosság is fegyvert ragadott, s a házból löni kezdte a magyarokat. Szerencsére a csapatok a nyílt utcán táboroztak, így viszonylag gyorsan lehetett gyülekeztetni őket. Damjanich, Kiss Pál őrnagy és Leiningen egy házban szálltak meg. A támadást követően mindannyian csapataikhoz siettek. A honvédcsapatok a rend megőrzése érdekében előbb kiürítették a falut, majd több irányból előrenyomulva tisztították meg azt.

2. kép: Fehértemplom
(forrás: a szerző tulajdona)

A faluba betörő honvédek ostrommal foglaltak el minden házat, s miután a templomtoronyból is lőtték őket, a templom lépcsői pedig szét voltak törve, belülről meggyújtották a templomot. „Befütöttünk nekik – írta szüleinek egy 17 éves honvéd –, egypár azonban, igen melege lévén, megkísérelt leugrani az alsóbb ablakokból, de biz az egy sem maradt élve.” A honvédek foglyokat sem igen ejtettek, a magukat megadókkal – lőszer szűkében lévén – szuronnyal végeztek.³³

Ez a fajta megsemmisítő háború azonban a téli időben már magát a hadviselést akadályozta. A környékbeli falvak és városok közül a magyar büntetőakcióknak köszönhetően egyre több vált a lángok martalékává, márpedig a hideg időben nem volt tanácsos a puszta ég alatt táboroztatni a csapatokat. Többek között emiatt végződött kudarccal a magyar csapatok 1849. január eleji támadása a pancsovai szerb tábor ellen.

Amikor a magyar haderő 1849. január közepén kiűrtette a Bácska és a Bánság nagy részét, Damjanich János vezérőrnagy Kuzman Todorović vezérőrnagyhoz, az osztrák–szerb hadtest parancsnokához intézett levelében kérte a polgári lakosság megkímélését.³⁴ (A szerbiai önkéntesek és a „különféle nemzetiségű saját lakosság” rablásaira, amelyeket lehetetlen megállítani, maga Todorović is panaszkodott.)³⁵

A Délvidék 1849. januári kiűrtése után a hátramaradó magyar csapatok csupán néhány nagyobb település, illetve a péterváradai erőd védelmét látták el. Kuzman Todorović vezérőrnagy vezette, nagyjából reguláris határőrökből, magyarországi és szerbiai önkéntesekből álló osztrák–szerb hadtest csapatai január második felében egymás után szállták meg a védtelenül maradt városokat és falvakat. A települések egy része megpróbálta megszervezni a védelmet, de ehhez a helyi nemzetőrségen kívül más fegyveres erő nemigen állt rendelkezésükre.

Így tett Zenta városa is, amelynek vezetői körülsáncoltatták a települést, s igyekeztek megszervezni az őrszolgálatot. Január 29-én a petrovászi szerbek egyik parancsnoka megadási felhívást küldött a városba. A zentaiak ezek után segítséget kértek Szegedről és Szabadkáról. A Szegedre küldött elutasító választ kaptak, s onnan vissza sem tértek. Szabadkáról egy Demtsa János nevű nemzetőr őrnagyot küldtek, szintén elutasító válasszal. Demtsa ugyanakkor megpróbálta megszervezni a nők és gyermekek menekítését. Ezt azonban a lakosság többsége ellenezte. Amikor pedig elterjedt Demtsáról, hogy görögkeleti vallású, árulással vádolták, s január 31-én szabályosan felkoncolták.

A védelem irányítását egy Majoros István nevű nemzetőr százados vette át. Február 1-jén a szerb csapatok a város határába értek, s parancsnokuk két parlamentert küldött a városba újabb megadási felszólítással. A tömeg azonban őket is agyonverte. Amikor ez kitudódott, a lakosság egy része szekereken észak felé menekült. Majoros a maroknyi fegyveres élén állítólag megpróbálta visszaverni a támadó szerbeket, de aztán elsőik között hagyta ott a várost.

A szerb csapatok már február 1-jén betörték Zentára. A bevonulók végeztek mindazokkal, akiket fegyverrel a kézben fogtak el, de a polgári lakosságot sem kímélték. A helyi szerb lakosság egy része jó alkalomnak találta bevonulásukat arra, hogy leszámoljanak a magyarokkal. Három napig tartott a mészárlás, az áldozatokkal a legrafináltabb kegyetlenséggel végeztek. Három nap után a szerb csapatok elvonultak, de a helyi szerbek még ezután is folytatták a gyilkosságokat. Az áldozatok száma 2000–2800 fő között volt. A meggyilkoltak egy részének levágták a fejét, amelyekkel telerakták a város főterén álló Szentháromság-szobrot. Zenta 1849. március 23-i felszabadítása után a magyar hatóságok kihallgatták a túlélőket. Vallomásaik alapján a rögtönítélő törvényszék 47 zentai szerbet halálra ítélt, akiket május 22-én kivégeztek.³⁶

A háborús pszichózis aztán a magyar oldalon is túlzó és téves reakciókat okozott. 1848. október 15-én, amikor Szegedről hat század nemzetőr készült Nagyikinda segítségére indulni, először a vegyes, magyar–szerb lakosságú Szőregen került sor

véres jelenetekre. Délelőtt elterjedt a hír, hogy a helyi szerb jegyző fegyvereket osztott ki a szerb lakosság körében, mostohafia pedig a magyarok istenét káromolta. A magyarok követelésére a fiút letartóztatták és vasra verték. Amikor a délután Szegedről ideérkező nemzetőrök értesültek a történekről, előbb a jegyző fiával végeztek, majd megtámadták a szerb lakosságot, s 15 szerbet, köztük három nőt megöltek. A Szőregről Szegedre visszatérő nemzetőrök már azt a hírt hozták, hogy a szőregi szerbek megtámadták őket, mire Szegeden félreverték a harangokat, s a lakosság egy emberként indult Szőregre a rácok ellen. Először egy Nikola Mihály nevű szerbet vertek agyon, majd megtámadták és meggyilkolták a szegedi hídon átkelő moldvai marhahajcsárokat (6–15 főt), akiket vörös sipkáik miatt szerviánusoknak néztek. Ezután a tömeg a szegedi szerb kereskedők boltjait rohanta meg és fosztotta ki, egy részüket szintén meggyilkolta. Összesen mintegy 60 ember vesztette életét, köztük a nemzetőrség egyik hadnagya is, aki csillapítani akarta a feldühödött tömeget. Noha a tanács elrendelte az események kivizsgálását, a felelősöket – érthető módon – nem találták meg.³⁷

A délvidéki eseményeknél – mint említettük – nehéz szétválasztani a háborús cselekményeket az etnikai tisztogatástól, a gerillaháborút a polgári lakosság elleni atrocitásoktól. A zentai mérszárlást követően a cs. kir. hadvezetés igyekezett visszatartani a szerbeket a hasonló cselekedetektől, 1849 márciusa után pedig ismét a magyar csapatok lendültek támadásba. Noha a szerb táborok elfoglalása alkalmával a honvédcsapatok és az önkéntesek igyekeztek visszaadni a kölcsönt, a magyar csapatokat vezénylő Perczel Mór maga is igyekezett mindent megtenni annak érdekében, hogy katonái ne terrorizálják a békés szerb lakosságot, sőt az elmenekültek egy részét is megpróbálta visszatérésre bírni.

ETNIKAI HÁBORÚ ERDÉLYBEN

Erdélyben a társadalmi szerkezetet részben lefedte a nemzetiségi szerkezet. Az óriási paraszti tömegek nagy része román nemzetiségű volt, a nemesség többsége pedig magyar. Az erdélyi román nemzetiség május 15–17-i balázsfalvi gyűlésén elfogadott határozatát egyfajta anakronisztikus kettősség jellemezte. A határozat ugyanis az áprilisi törvényeknél jóval radikálisabb jobbágyfelszabadítást követelt, ugyanakkor kifejezte azt az igényt, hogy a románokat – a magyarok, székelyek és szászok mellett – ismerjék el (feudális értelemben vett) negyedik nemzetnek, s amíg ez nem történik meg, az erdélyi országgyűlés ne tárgyaljon a Magyarországgal való unióról. A gyűlés vezérszónoka, Simion Barnutiú pedig is kifejtette, hogy nincs értelme a magyarokkal történő összefogásnak, mert a magyar szabadság asztalán „minden falat mérgezett”.³⁸

A május 29. és július 18. között üléselő erdélyi országgyűlés azonban, arra hivatkozva, hogy az unió megszületésével eltűnnek a feudális értelemben vett nemzetek, s Erdély népei egyaránt részesülnek a polgári szabadságjogok áldásaiban,

elutasította a követelést. A nyár folyamán összeült magyar népképviselési országgyűlés unió-bizottsága pedig hiába dolgozta ki a román nemzetiségi igényeket is figyelembe véve törvényjavaslatait, ezek tárgyalására nem került időben sor. Ez pedig lehetővé tette, hogy az erdélyi a románok körében egyre inkább a magyarellenes irányzat kerekedjen felül. Az erdélyi román parasztság – akárcsak más nemzetiségű társai – elégedetlen volt a jobbágyfelszabadítás módjával. A mozgalmait letörő katonaság azonban nagyobbrészt magyar nemzetiségű volt, így a hatalom és a nép közötti konfliktus egyben nemzetiségi konfliktusként is jelentkezett. Karl Urban alezredes, a naszódi román határőrezred parancsnoka, illetve az erdélyi főhadparancsnokság mindent megtett annak érdekében, hogy a román parasztság a cs. kir. hatalomtól remélje kívánságainak teljesülését.

Noha a szerb és a román mozgalom fegyveres erejét elsősorban a határőrök adták, a magyarok és más nemzetiségűek elleni kegyetlenkedések többnyire nem az ő számájukat terhelte. Erdélyben a többnyire önjelölt népvézerek, cs. kir tisztek által vezetett román népfelkelők dúlták végig azokat a területeket, amelyeken a magyarság szórványban vagy kisebbségben élt.

A szeptember 16. és 28. között összeülő második balázsfalvi román gyűlés elhatározta a román lakosság felfegyverzését és mozgósítását. Megkezdődött az erdélyi román parasztság és határőrség fegyveres lázadása. Október 16-án Puchner Antal altábornagy, erdélyi főhadparancsnok kihirdette az ostromállapotot Erdély területén. Ez a rendelet elvileg véget vethetett volna a román felkelésnek, ám Puchner meglehetősen egyoldalúan értelmezte az ostromállapotot. Mindenütt lefegyvereztette a magyar nemzetőrséget, de nem korlátozta a román fölkelők működését. A felkelők azonban nem elégedtek meg ezzel, hanem szabályos irtóhadjáratba kezdtek. Puchner mentségére szól, hogy miután nem volt elegendő reguláris ereje, kezdetben a román felkelők felhasználásával akarta megfélemlíteni a magyar népességet, ám a románok katonai akcióikban már túlmentek a cél által még „igazolható” kíméletlenségen. (Emellett a hadjáratok komoly csapást mértek az erdélyi bányavidékre, az ott található kincstári javakra, márpedig ezekre a cs. kir. hadvezetésnek és kormánynak is szüksége volt.)³⁹

Az egyik legnagyobb visszhangot keltő akció Zalatna elpusztítása volt. Az Alsó-Fehér vármegyei bányaváros kincstári központ volt, s lakosai között egyaránt voltak magyarok, németek és románok. A városnak 200 főnyi nemzetőrsége volt, amelyben szintén minden nemzetiség képviseltette magát. Október közepén már érezhető volt a nyugtalanság a város környéki falvakban. A román lakosság a magyarok támadásaitól tartott, táborokba gyűlt, a magyar nemzetőrség pedig Nagyenyeden gyülekezett. Október 18-án a román felkelők megtámadták Kisenyedet, s az ottani magyarok nagy részét lemészárolták. A Zalatnára érkező utazók egy részét a környéken őrködő románok megtámadták, kirabolták és megverték. Ezután Nemegyei János bányatanácsos,

helybéli nemzetőrparancsnok követeket küldött a román papokhoz, s kérte, jöjjenek a városba a nézeteltérések kiegyenlítése végett. A környékbeli románok elégedetlenségét többek között Petru Dobra zalatnai román ügyvéd, kincstári írnok szította. Beutazta a falvakat, s a fenyegető veszélyre hivatkozva felszólította a lakosságot, hogy mielőbb fegyverezzék le a zalatnai magyar nemzetőrséget.

Október 23-án reggel többezres román tömeg vette körül Zalatnát. Dobra a város előtt rendeletet kapott Avram Iancutól, a román főkelők egyik parancsnokától, hogy várjon a zalatnaiak lefegyverzésével. Dobra azonban félretette ezt a rendeletet. A felkelők követet küldtek Nemegyeihez, s azt követelték, hogy a magyar zászlókat vonják be, a magyar nemzetőrség tegye le fegyvereit, és szolgáltassa be azokat a gyulaféhérvári cs. kir. várparancsnokságnak. Nemegyei először ellenezte e feltételeket, de aztán elfogadta őket. A zalatnai román lakosság is népgyűlést tartott, s elhatározta, hogy a magyar lakossággal közösen védi meg Zalatnát a környékbeli románoktól.

Alighogy az egyezmény megszületett, a felkelők mindenfelől benyomultak a városba. Szándékukról árulkodtak a fegyvereik csúcsára tűzött szalmatekercesek. A bányapénztár előtt összegyűlt magyar nemzetőrség még mindig fegyverben állt. A felkelők ordítottak: „*Üssetek agyon mindenkit, ki kék színű ruhába van öltözködve; le a fegyverekkel; estére véretekkel isszuk*”. Csakhamar tűz támadt a városban, a felkelők pedig megrohanták a nemzetőrséget. Nemegyei erre tüzet vezényelt, mire a felkelők hanyatt-homlok futni kezdtek. Nemegyei hamar átlátta, hogy ilyen kis erővel nem sokáig tarthatja magát, ezért igyekezett összegyűjteni a magyar és német lakosságot, s megindult velük Gyulaféhérvár felé. Petrosánnál azonban egy hegyszorosban a felkelők eltorlaszolták az utat, s a nemzetőrséget fegyverei letételére bírták. Ugyanakkor megígérték, hogy bántatlanul elvezetik a menekülteket Gyulaféhérvárra. Az éj folyamán az Ompoly vize melletti preszákai felázott mezőre kísérték őket, s megparancsolták nekik, hogy feküdjenek le. A védtelen embereket előbb levetkőztették és kifosztották, majd Dobra parancsára felsorakoztatták. Alighogy ez megtörtént, minden oldalról rájuk támadtak, s elkezdtek gyilkolni őket. Mire eljött a hajnal, 645 zalatnai teteme borította a preszákai mezőt.⁴⁰

Zalatna és a zalatnaiak pusztulása nem volt példa nélküli. Október közepétől november közepéig tucatnyi magyar település jutott hasonló sorsra. Puchner – éppen az erdélyi bányavidéken történtek miatt – novembertől igyekezett „szakszerűbbé” tenni a románok hadviselését, s a felkelők vezetésére kirendelt román cs. kir. tisztek révén visszatartani őket az atrocitásoktól. Ez a magyarázata annak, hogy 1848. november közepétől 1849 januárjáig inkább egyes személyek, s nem nagyobb községek elleni támadásokról szólnak a krónikák; bár a hadieseményekkel összefüggésben. Emellett a cs. kir. hadsereg egységei november végére csaknem az egész fejedelemséget kezükre kerítették, s immáron saját szövetségeseiket is visszatartották a közrendet – és főleg az állami vagyont – veszélyeztető cselekedetektől.

1849 januárjára azonban ismét megváltozott a helyzet. A Bem tábornok vezette magyar sereg csaknem egész Észak-Erdélyt megtisztította, s a cs. kir. csapatok futásban kerestek menedéket. Bem szakított azzal a korábbi magyar stratégiával, hogy minden egyes pontot megszállva biztosítsa. Fő céljának az Urban ezredes vezette reguláris erők kiűzését tekintette, s nemigen törődött a román felkelőkkel. Urban kiűzése után pedig a Székelyfölddel akarta helyreállítani az összeköttetést, ezért a biztosító csapatokat csak Tordáig tolta előre.

A Tordától kb. 30 kilométerre lévő Nagyenyedet még november 8-án ürítette ki a magyar haderő. A bevonuló cs. kir. csapatoknak köszönhetően a várost a velük érkező románok csak kevésbé rabolták ki, gyilkosság nem fordult elő. Január 1-jén azonban kivonult a cs. kir. helyőrség, s a városban Simeon Prodan Probu román prefekt vette át az uralmat. A városiak nem sokkal ezután küldöttséget intéztek Czetz János alezredeshez, a tordai magyar helyőrség parancsnokához, s kérték, hogy küldjön csapatokat Enyedre. Czetz azonban – Bemtől kapott utasítására hivatkozva – megtagadta a kérés teljesítését. A küldöttek ezután Beöthy Ödön erdélyi teljhatalmú országos biztoshoz fordultak, de ő is hasonlóan válaszolt – igaz, csak január 9-én, egy nappal a város pusztulása után.

Január 7-én este ugyanis egy többezres román felkelő tábor érkezett Csombordra. A parancsnok, Ioan Axente-Sever prefekt elhatározta, elpusztítja a várost. Szándékát azzal indokolta, hogy parancsot kapott a nagyszebeni főhadparancsnokságtól. E parancs szerint féltő, hogy az észak-erdélyi magyar csapatok Gyulafehérvár ellen fordulnak, s Enyed lehet az egyik támpontjuk. Axente tehát előbb beüzent Nagyenyedre, hogy embereit nem a városban fogja elszállásolni, majd január 8-án éjszaka rajtaütött a védtelen településen. Kb. 8000-9000 főnyi tábora feldúlta azt, s lakosai közül mintegy 800 embert válogatott kegyetlenségek közepette legyilkolt. A Mihálcfalván állomásozó 2000 főnyi cs. kir. különítmény tétlenül nézte mindezt. Nagyenyed elpusztítását újabb irtóhadjárat követte. Néhány nap leforgása alatt Hariban, Nagylakon, Borosbenedeken és Járán ismét több száz magyar esett a román felkelők áldozatául. A vérengzéseknek csak a magyar csapatok dél-erdélyi előnyomulása vetett véget.⁴¹

1849 tavaszán, az erdélyi magyar sikerek után komoly esély mutatkozott a magyar-román megbékélésre. A magyar nemzetgyűlés román nemzetiségű képviselői a magyar sikerekből azt a következtetést vonták le, hogy a románoknak meg kell egyezniük a magyarokkal, mert különben teljes vereséget szenvedhetnek. Egyikük, Ioan Drágos érintkezésbe lépett Avram Iancuval, a felkelők vezetőjével. A tárgyalások jól haladtak, s Drágos arra kérte Kossuthot, hogy sikerük érdekében rendeljen el fegyverszünetet. Kossuth azonban erre nem volt hajlandó. Drágos ennek ellenére visszatért Abrudbányára, a tárgyalások színhelyére. Már-már úgy látszott, megszületik a történelminek mondható megegyezés, amikor közbeszólt a véletlen.

A magyar–román tárgyalásokról Kossuth nem értesítette Bem tábornokot. Bem éppen ezekben a napokban utasította Csutak Kálmán alezredest, a zarándi magyar dandár parancsnokát, hogy szállja meg Abrudbányát és a románok más támaszpontjait. Csutak a tárgyalások sikere érdekében félretette ezt az utasítást. Annál is inkább megtehetette, mert a hadügyminisztérium arra utasította őt, hogy ne kezdjen támadó hadműveletekbe. Bem haragra gyűlt, és elrendelte Csutak leváltását. Bánffy János ezredes, Bem megbízottja ezután Hatvani Imrét, a zarándi dandár egyik szabadcsapatának vezérét nevezte ki a dandár parancsnokává. Hatvaninak nemcsak katonai képzettsége, de még rangja sem volt. Volt viszont négy folyó hadbíróági ügye. Úgy érezte, sikert kell produkálnia. Ezért, nem törődve Drágos könyörgésével, május 6-án megindította csapatait Abrudbánya felé. Hatvani közeledésének hírére a tárgyaló román vezérek többsége elhagyta a várost. Az ott maradtakat viszont Hatvani fogatta el. Május 7-én aztán a románok támadásba kezdtek. Hatvani csapatai hősiességgel védekeztek, de május 9-éről 10-re virradó éjjel kénytelenek voltak kiüríteni a várost. A visszavonuló sereg viszonylag kis veszteségekkel megúszta a kalandot, de a polgári lakosokat tucatjával mészárolták le Iancu lándzsásai. Hatvani azonban nem nyugodott bele a kudarcba, hanem május 16-án ismét bevonult Abrudbányára, anélkül, hogy erről az akciójáról bármelyik környékbeli magyar parancsnokot értesítette volna. Ezúttal sem járt jobban. Május 19-én kénytelen volt visszavonulni, ám újabb hátrálása során serege tekintélyes része is odaveszett, Abrudbánya pedig a lángok martalékává lett. A felkelés elnyomására indított havasi hadjárat kudarcra végződött, s a felkelők az orosz intervenció előestéjén az erdélyi magyar haderő jelentős részét kötötték le.⁴²

Mint az eddigiekből is kiderült, három, különböző motivációjú akcióról volt szó. Zalatna pusztulása egy összehangolt megfélemlítő hadjárat részét képezte. 1848. október–novemberében a magyar települések többségének elpusztítása hasonló forgatókönyv szerint zajlott le. A felkelők előbb fenyegetésekkel, majd ígéretekkel fegyverletételre bírták a lakosokat, ezt követően pedig legyilkolták őket. Nagyenyed elpusztítását a felperzselt föld taktikájának alkalmazása magyarázza. Az ez idő tájt likvidált magyarok semmiféle fegyveres erővel nem rendelkeztek, legyilkolásukat tehát nem magyarázhatták „biztonsági” szempontok. Abrudbánya pusztulása pedig egy magyar szabadcsapatvezér meg gondolatlan akciójának következménye volt, amelyet szerencsétlen véletlenek sorozata tett lehetővé.

Ha a mészárlások területi eloszlását nézzük, azt látjuk, hogy a legsúlyosabb atrocitásokra Zaránd, Alsó-Fehér, Torda és Hunyad megye területén, illetve Aranyosszéken került sor, azokon a területeken, ahol a magyarság szórványban élt; de egyes és csoportos gyilkosságok történtek Küküllő, Felső-Fehér, Belső-Szolnok és Doboka megyében, valamint Brassó vidékén is.⁴³

A cs. kir. kormányzat 1850-ben tette közzé a magyar forradalmi kormányzat által az Erdély nélküli Magyarország területén haditörvényszéki vagy rögtönítelő bírósági ítélettel, illetve ítélet nélkül kivégzettek névsorát. A névsor, amely 467 nevet tartalmaz, sem nem pontos, sem nem teljes, s egyetlen látható célja az áldozatok számának szaporítása volt. A jegyzékben nem tettek különbséget az 1848 szeptemberére előtt és után kivégzettek között, szerepelnek benne köztörvényesek, olyanok, akiket nem a magyarok, hanem a románok öltek meg, s olyanok, akiket egyes felázadt községek elfoglalása közben gyilkoltak le a bevonuló csapatok.⁴⁴

Az erdélyi polgárháború áldozatairól nincsenek pontos adataink. 1849. december 30-án az erdélyi román fölkelők vezetői közös kérvényt fogalmaztak meg, amelyben kártérítést kértek az elmúlt hónapok hadieseményei során a románság által elszenvedett károkért. A bevezető előre jelezte, hogy csupán előzetes kártérítési igényről van szó, mert „nem vagyunk még abban a helyzetben, hogy pontos jegyzékét közölhetnők a lefolyt polgárháborúban megölt románoknak, valamint az elpusztított vagy felégetett helységeknek”. A kérvény szerint a magyarok agyonlőttek vagy felakasztottak négy kerületi prefektust, tíz tribunt, emellett legalább 100 centuriót és decuriót. Az agyonlőtt vagy felkoncolt papok közül a kérvény hatot említ név szerint, s 47 főt sommásan. Ezután csupán szám szerint közli, hogy a magyarok 14 helységben és környékén összesen 1150 románt végeztek ki. További 12 községben a székelyek a román férfiak legnagyobb részét felkoncolták, „az asszonyokat elűzték, vagyonukat elragadták, marháikat Szászrégenben és Marosvásárhelyt eladták s földjeiket egymás között felosztották”. A kérvény ezután a valószínűsíthető tények mezejéről a valószínűsíthető statisztikai adatokra tér át: eszerint nincs Erdélyben olyan román község a 2400-ból, amelyből 10-12 személyt meg ne öltek volna, továbbá legalább 8000-10 000 fő esett el a csatákban, „az áldozatok számát könnyen 35-40.000-re tehetni, melyek tehát negyvened részét képezik az 1.600.000-nyi népességnek”. Emellett kb. 100 falu egészen, 230 falu „részben elhamvadt”. Ez legalább 1 260 000 forint kár. Emellett minden román család (360 000) legalább 50 forint erejéig megsarcoltatott, a megöltek egynegyedénél pedig családjuk legalább 1000 forintnyi tőkéje is elveszett. Ha az állam csak 100 forintnyi évi segílyt ad neki, az is 10 000 000 forint. A románság teljes kára tehát legalább 29 260 000 forint.⁴⁵ A 40 000 román áldozatról szóló, aktuálpolitikai ihletettséggű adatot azonban a magyarbarát elfogultsággal nem vádolható cs. kir. hatóságok által az 1850-es években elvégzett vizsgálatok sem támasztják alá.

1850-ben a cs. kir. hatóságok hivatalos felmérést végeztek Erdélyben a polgárháború áldozatait illetően. Ennek adatai szerint összesen 4834 fő esett a magyar terrorizmus áldozatául, köztük 4425 román, 165 magyar, 242 szász, 72 egyéb nemzetiségű, valamint 24 olyan személy, akinek nemzetiségét nem lehet megállapítani. Törvényszéki ítélettel kivégeztek 478, tiszti parancsra 743 főt, a magyar támadások alkalmával felakasztottak 28, agyonlőttek 706, más módon megöltek 2879 főt.

A probléma csak az, hogy a 4834 fő jelentős részénél nincsenek nevek, sőt még pontos dátumok sem.⁴⁶

Erdély népességének teljes veszteségét 18 000 főre becsülte Eduard Albert Bielz 1857-es országismereti kézikönyve. Szintén az ő, hivatalos statisztikákon alapuló munkája szerint a magyar terrorizmus áldozatául esett 6112 személy. (1851 és 1857 között tehát újabb 1278 kivégzettet találtak a cs. kir. hatóságok.) Ezek közül a magyar rögtönítélő bíróságok ítélete alapján kivégeztek 449 főt, tiszti parancsra, formális ítélet nélkül 769 főt. Egyes helységek elfoglalásakor felakasztottak 31 személyt, lelőttek 709-et, más módon életét veszttette 2871. A polgári lakosságból a katonai összecsapások során életét veszttette 1283 fő. A 6112 főből 5680 volt férfi, 363 nő, 69 gyerek; nemzetiségi megoszlás szerint 5405 román, 310 szász, 304 magyar, 93 egyéb.⁴⁷

Az Erdély nélküli magyar területeken kivégezettek számát 441 főre becsülte egy másik statisztikai kimutatás. Egy román szerző – a 40 000 román áldozat számát elfogadva – az erdélyi polgárháború magyar áldozatának számát 100 000 főre tette.⁴⁸ Egy helytörténész becslései szerint csak Alsó-Fehér vármegye 4664 magyar, valamint ugyanennyi román és szász lakost veszttette a háború alatt.⁴⁹ Egyed Ákos legújabb munkájában a töredékes adatok alapján legalább 7500-8000 főre becsüli a polgárháború magyar áldozatainak számát.⁵⁰ Hozzáteendő, hogy a hitelesnek tekinthető kimutatások szerint a visszatorlás során kivégezettek száma nagyságrendekkel kisebb volt, mint a mézszárlások során megölteké.

JEGYZETEK

- ¹ Összefoglalóan ld. Steier Lajos: *A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez.* Budapest, 1937. I–II. k.; Steier Lajos: *Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédeztredes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és tót mozgalomról. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Emlékiratok.* Budapest, 1924.; Gabriel Viktor: *1848–1849 legendája a szlovák történetírásban.* Pozsony, 1999.; Demmel József: *A szlovák nemzet születése. L'udovít Štúr s a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon.* Pozsony, 2011.
- ² Bartha József őrmester és a Simonyi-szabadsapat. In: *A Felvidék krónikása. Tanulmányok a 70 éves Popély Gyula tiszteletére.* Szerkesztette és a bevezetőt írta Makkai Béla. Károli Könyvek tanulmánykötet. Budapest, 2015. 273–288.. A részletekre ld. még Kiss László: *Magyarellenes szlovák fegyveres megmozdulások 1848–1849-ben.* Aetas, 21. évf. (2006.) 2–3. 132–153.
- ³ Jellačić hadjárata ld. Hauptmann, Ferdinand: *Jellačić's Kriegszug nach Ungarn 1848.* Graz, 1975. I–II.; Urbán Aladár: *Pákozdi, 1848.* Budapest, 1984.; Hermann Róbert: *A drávai hadtest hadműveleti naplója.* In: Molnár András (szerk.): *Hadtörténelmi tanulmányok.* Zalai Gyűjtemény 36/I. Zalaegerszeg, 1995. 165–210.; Häusler, Wolfgang: *Der kroatisch-ungarische Konflikt von 1848 und die Krise der Habsburgermonarchie.* In: Schlag, Gerald – Weghofer-Mikats, Lieselotte (red.): *Die Revolution von 1848/49 im österreichisch-ungarischen Grenzraum.* Eisenstadt, 1996. 5–19.; Hermann Róbert: *A Drávától Schwechatig. Az 1848 őszi hadiesemények a Dunántúlon és a Felvidéken: 1848 szeptember–november. Jellačić horvátországi csapatainak támadásától Simunich kiszorításáig.* In: *A Drávától a Lajtáig. Tanulmányok az 1848. nyári és őszi dunántúli hadi események történetéhez.* Budapest, 2008. 36–76.
- ⁴ Közli Pap Dénes: *Okmánytár Magyarország függetlenségéi harcának történetéhez 1848–1849.* Pest, 1869. II. k. II. 56.

- ⁵ Közli Hermann Róbert – Molnár András: *Nagykanizsa és környéke 1848–1849-ben. Okmánytár*. Nagykanizsa, 2000. (A továbbiakban: Hermann – Molnár, 2000.) I. 131–132.
- ⁶ Kossuth Hirlapja, 1848. október 4. No. 82. Somogyból. Ld. még Közlöny, 1848. október 18. No. 130. 645–646. Kanizsa, október 6.
- ⁷ Könczöl Imre: *Nagykanizsa a szabadságharc idején. Cser József tanító naplója*. Honismeret, XVI. évf. (1988) 2. sz. 30.
- ⁸ Ld. erre Chinorányi Boldizsár szeptember 18-án Csányhoz intézett jelentését, közli Hermann – Molnár, 2000. I. 132.
- ⁹ Közlöny, 1848. szeptember 27. No. 109. 561. Muraköz, Domború, szeptember 19. Lapossy [!] M. lelkész tudósítása.
- ¹⁰ Albert Nugent – Jellačić, Radkersburg, 1848. okt. 9. Magyar fordításban közli Hermann – Molnár, 2000. I. 256–257.; Vidos – Pázmándy Dénes, Kanizsa, 1848. okt. 4. du. 5.; uő. – Vas megyei állandó bizottmány, uo., ua. Közlését ld. uo. 233–236.; Pesti Hirlap, 1848. október 10. No. 183. (Cseh Sándor hadnagy, Kanizsa, október 4. du. fél 4.). Egy tudósítás szerint a mézszárlásban a zalai önkéntesek is részt vettek. Közlöny, 1848. október 18. No. 130. (Kanizsa, október 6.). Cser József visszaemlékezése szerint a zalai önkéntesek csak a mézszárlás után értek a helyszínre. Novák Mihály: *Zalavármegye az 1848–49. évi szabadságharcban*. 2. bővített kiadás. Zalaegerszeg, 1906. 115–116. Chernel Kálmán visszaemlékezése szerint a mézszárlást a kiskanizsaiak követték el, még mielőtt a vasiak odaértek volna. Molnár András: A vasi nemzetőrség kanizsai „kalandja” 1848 októberében. Chernel Kálmán visszaemlékezése. *Vasi Szemle*, 1991/2. 230.
- ¹¹ Vidos József – OHB, Szombathely, 1848. október 16. Közli Hermann Róbert: *Vidos József kormánybiztosi jelentései*. Savaria Múzeum Évkönyve, 1995. 22/1. kötet. 75. (A továbbiakban: Hermann, 1995.); Zámberly Lajos: *Emlékiratok 1848/49-ből*. Abafi Lajos (szerk.): Hazánk. XI. köt. 1889. 185.
- ¹² Molnár András: A községi nemzetőrség 1848 márciusától decemberéig. *Vasi Szemle*, 1987/2. 201. (A továbbiakban: Molnár, 1987.)
- ¹³ Vidos József – OHB, Szombathely, 1848. október 16. Közli Hermann, 1995. 75.; Kőszeg – OHB, 1848. november 15., 18. No. 1250., 1261. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. H 2. Kossuth Polizei Akten 486.; Kossuth Hirlapja, 1848. október 18. No. 94. Turcsányi Lajos, Kőszeg, október 12.; Marcius Tizenötödike, 1848. október 21. No. 188. Szombathely, október 11-kén 1848.
- ¹⁴ Mohl Adolf: *Lövő története*. Győr, 1930. 80. (A továbbiakban: Mohl, 1930.); Molnár, 1987. 201.
- ¹⁵ Askercz Éva – Tirnitz József: *Id. Stornó Ferenc jegyzetei az 1848–49. évi szabadságharc soproni és Sopron vidéki eseményeiről*. Soproni Szemle, 52. évf. (1998) 4. sz. 368.
- ¹⁶ Mohl, 1930. 81.; Smidt Lajos: *Egy 1849-es hirdetés*. Soproni Szemle, 23. évf. (1969) 2. sz. 181–183. (A továbbiakban: Smidt, 1969.)
- ¹⁷ Niczky – OHB, Sopron, 1848. okt. 13. du. fél 5. Közli Hermann Róbert: *Niczky Sándor kormánybiztosi jelentései 1848. szeptember 24. – november 17.* In: Dominkovits Péter – Turbuly Éva (szerk.): Házi Jenő emlékkönyv. Sopron, 1993. 364.
- ¹⁸ Vidos József – OHB, Szombathely, 1848. október 16. Hermann, 1995. 76.
- ¹⁹ Mohl, 1930. 81–82.; Smidt, 1969. 181–183.
- ²⁰ A korábbi irodalomból ld. Kacziány Géza: *Magyar vértanúk könyve*. Budapest, 1905. 62., 124.; Simon V. Péter 200. A Kriegsarchivban található peranyag alapján ld. Hermann Róbert: *Soproni és községi vértanúk*. In: Hermann Róbert (szerk.): *Vértanúk könyve. A magyar forradalom és szabadságharc mártírjai 1848–1854*. Budapest, 2007. 136–140.
- ²¹ Szerb nyelven és magyar fordításban közli Thim József: *A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*. II. k. Budapest, 1930–1940. 26–35. (A továbbiakban: Thim, 1930–1940.)
- ²² Idézi Thim, 1930–1940. I. k. 33.
- ²³ Szerb nyelven és magyar fordításban közli Thim, 1930–1940. II. k. 49–56.

- ²⁴ Kossuth Lajos összes munkái. XI. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. Barta István (S. a. r.). Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Budapest, 1951. 732–734. Ld. még Thim, 1930–1940. I. k. 34–37.
- ²⁵ Ezeket összefoglalja Délvidéki S. Attila: „Akkor döntsön köztünk a kard”? In: Bosnyák István (szer.): Délvidék, negyvennyolc. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc a mai Vajdaság területén. Újvidék, 2000. 237–269.
- ²⁶ Varga János: *Négy levél 1848-ból a nemzetiségi kérdéstről*. Századok, 92. évf. (1958) 1–4. sz. 257.
- ²⁷ Thim, 1930–1940. II. k. 132–135.
- ²⁸ Thim József: *Dél-Magyarország önvédelmi harcza 1848–1849-ben*. I. kötet. Bács-bodrogh megyei és szerém-végvidéki események. Budapest – Zombor, 1887. (Unicus); Olchváry Ödön: *A magyar függetlenségi harc 1848–1849-ben a Délvidéken*. Budapest, 1901.; Thim, 1930–1940. I–III. k.; Kedves Gyula: *A szerb felkelés 1848 nyarán és a délvidéki hadműveletek a honvédcsoportok kivonásáig*. In: Bona Gábor (szerk.): *A szabadságharc katonai története*. Budapest, 1998. 103–130.
- ²⁹ Délvidéki S. Attila: *Fejezetek a rájárások történetéből. Lángoló temetők – bemutató kötet. Az ügynevezett Vajdaság kihatásának elhallgatott titkai és borzalmi (1268–1868) tizenkét kötetben*. Szekszárd, 2009. 169–199.
- ³⁰ Ökrész Károly: *Temerin a magyar szabadságharcban. A korabeli emlékiratok, naplók, hírlapcikkpek tükrében*. H. n. 2006. 55–104.
- ³¹ Büttner Emil levele anyjához, Fehértemplom, 1848. november 10. Közli Pető Vilmos – Öllős László (S. a. r.): „Csata mezejéről írom pár soraim”. Büttner Emil levelei az 1848/49-es szabadságharcból. Budapest, 1989. 44–46. Az esetre bővebb összefüggésben ld. Kemény Krisztián: *Indokolatlan kegyetlenség vagy „keserű szükség”? A „Professzor” és a „Nagy Renegát” konfliktusa 1848 novemberében*. Aetas, 28. évf. (2013) 3. sz. 92–118.
- ³² Gróf Leiningen-Westerburg Károly honvéd tábornok levelei és naplója. In: Katona Tamás (szerk.): *Az aradi vértanúk*. 4. kiadás, Budapest, é. n. 76.
- ³³ Hermann Róbert: *Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái. Nagy Csaták*. Budapest, 2004. 116–122.
- ³⁴ Pelyach István: *Egy szerb származású magyar honvéd tábornok levele a szerb csapatok főparancsnokához 1849 januárjában*. In: Háda Béla – Majoros István – Maruzsa Zoltán – Petneházi Margit (szerk.): *Két világ kutatója*. Urbán Aladár 80 éves. Budapest, 2009. 333–340.
- ³⁵ Todorović – Windisch-Grätz, Zsombolya, 1849. február 6. Kriegsarchiv, Wien. Alte Feldakten Karton 1824. Hauptarmee unter Windisch-Grätz. 1849–2–49 1/2.
- ³⁶ Pejtin Attila: *Zenta 1848–49-ben*. Forrásválogatás. Zenta, 1999.
- ³⁷ Bíró Csaba: *Vérezgés Szőregen és Szegeden. Katonák, papok, polgárok 1848/49-ben*. Döbör András – Jancsák Csaba – Kiss Gábor Ferenc – Nagy Tamás – Zakar Péter (szerk.). Belvedere Meridionale Kiskönyvtár 12. Szeged, 1999. 51–59.
- ³⁸ Idézi Spira György: *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországn*. Budapest, 1980. 48–49.
- ³⁹ A polgárháború részleteire ld. Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849*. Második, bővített kiadás. Csíkszereda, 2010. (A továbbiakban: Egyed, 2010.) 179–201., 227–240.
- ⁴⁰ Thim József: *A zalathnai megszárlásról egy ismeretlen szemtanu jelentése a magyar kormányhoz*. Hazánk. Történelmi közlöny, V. k., 1886. 390–391.; Bánay Árpád: *Adalék Zalatna feldúlásához*. Hazánk. Történelmi közlöny, IV. k., 1885. 611–614.; *Zalatna és Abrudbánya pusztulása*. Bölöni Mikó Samu szemtanú egykorú kéziratából leírta és előszóval ellátta Marjalaki Kiss István. Budapest, é. n.; Sávai János: *Jaj Ariélnék! Zalatna*, 1848. október 23. (Reinbold-hagyaték). Szeged, 1999.; Süli Attila: *Egy litográfia és háttere*. Zalatna, 1848. október 23–24. Hausner Gábor (szerk.): *Acta Musei Militaris in Hungaria*. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője, 9. sz. (2007) 95–116.
- ⁴¹ Kemény Gábor: *Nagy-Enyednek és vidékének veszedelme 1848–49-ben*. Pest, 1863.; Szilágyi Farkas: *Nagy-Enyed pusztulása 1849-ben*. Korrajz. Nagy-Enyed, 1891.; Szilágyi Farkas: *Alsófehér vármegye 1848–49-ben*. Nagyenyed, 1898. 228–248. (A továbbiakban: Szilágyi, 1898.); Domonkos László: *Nagyenyedi ördögsekér*. Az előszót írta Margittai Gábor. Budapest, 2008.
- ⁴² Hermann Róbert: *Az abrudbányai tragédia 1849. Hatvani Imre szabadságharcvezér és a magyar–román megbékélés meghiúsulása*. Budapest, 1999.

⁴³ Egyed, 2010. 516.

⁴⁴ Verzeichniß der unter der insurrectionellen Regierung Ungarns durch Martial oder Statarialgeriche hingerichteten, oder ohne alle Justiz hingeschlachteten Individuen. Bécs, 1850. augusztus 27. KA AFA Karton 3288. Akte des Generalkommando Lemberg. 11. Korps Präsidiale. Ld. még Berzeviczy Albert: *Az abszolútizmus kora Magyarországon*. Budapest, 1922. I. k. 156.

⁴⁵ Magyar fordításban közli Moldován Gergely: *A románság*. I. k. Nagybecskerek, 1895. 554–557.

⁴⁶ Verzeichniß der während der jüngsten Revolution. Kritikai elemzését ld. Egyed, 2010. 507–511.

⁴⁷ Bielz, E. H. : *Handbuch der Landskunde Siebenbürgens*. Hermannstadt, 1857. 149. Ld. még Egyed, 2010. 512–513.

⁴⁸ Idézi Egyed, 2010. 511.

⁴⁹ Szilágyi, 1898. 401.; Egyed, 2010. 515–516.

⁵⁰ Egyed, 2010. 513–517.